

Ηρόδοτος, σοφιστική και φιλοσοφικό διήγημα

Αν είναι να σου απονεμηθεί κάποιος τίτλος, καλύτερα να σου τον αποδώσουν εν ζωή, ώστε να μπορείς να τον αποποιηθείς εφόσον έτσι κρίνεις — όπως αρνήθηκε το Νόμπελ Λογοτεχνίας ο Σαρτρ, ή όπως απέρριψαν το αξίωμα του σερ ο Μπέρναρντ Σω, ο Στήβεν Χώκινγκ και ο Λώρενς της Αραβίας. Ο Ηρόδοτος, τέσσερεις αιώνες μετά τον θάνατό του, χρίστηκε «πατέρας της Ιστορίας» από τον Κικέρωνα, και η προσωνομία αυτή ρίζωσε στον χρόνο και έχει γίνει κοινός τόπος σήμερα. Όμως ο τίτλος του πατέρα της Ιστορίας, όσο βαρυσήμαντος και αν ακούγεται, ίσως να πέφτει λίγος για την πρωτεϊκή προσωπικότητα του Ηρόδοτου, καθότι αδικεί την πολυμέρεια του έργου και της προσφοράς του. Ο Πολύβιος, ο Τάκιτος, ο Δευτερονομιστής, ο Μακώλαιν, ο Μισελέ — αυτοί είναι αμιγείς ιστορικοί. Για τον Ηρόδοτο, όπως και για τον Καρλάυλ ή τον Τσβάιχ, η Ιστορία είναι μάλλον το βασικό χαρτί σε μια περίπλοκη παρτίδα συγγραφικού πόκερ με πάμπολλους συνδυασμούς της τράπουλας.

Αυτήν την άποψη είχε και ο Άγγλος συγγραφέας Τόμας ντε Κούνισυ, ένα από τα πιο συγγενικά πνεύματα προς τον Ηρόδοτο μέσα στην πλατιά ενδοχώρα της βρετανικής γραμματείας. Για τον ντε Κούνισυ ο Ηρόδοτος είναι συλλήβδην ο γεννήτορας της πρόζας, ο πρώτος που συνέλαβε και πραγματοποίησε τη σύνθεση μνημειώδους συγγράμματος σε πεζό λόγο. Είναι ακόμη ο ευρετής της γεωγραφίας, της εθνογραφίας, της συγκριτικής θρησκειολογίας, ο προπάτορας του κλάδου που αργότερα θα ονομαστεί ανθρωπολογία και θα γεμίσει τους απέραντους τόμους του Τζαίμς Φραϊνζερ και τα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα της École Pratique. Ο ίδιος μπορεί να θεωρηθεί ένας από τους θεμελιωτές της ουμανιστικής επιστήμης, της χρήσης δηλαδή των φυσικών επιστημών για να μελετηθεί ευρύτερα η κατάσταση της ανθρωπότητας μέσα στον κόσμο. Αναμφίβολα, είναι ο πρώτος διηγηματογράφος του δυτικού κανόνα, ιδιότητα που θα τονίσουν κατόπιν οι κορυφαίοι παραμυθάδες της μεταμοντέρνας εποχής μας, ο Μπόρχες και ο Ίταλο Καλβίνο. Πάνω από όλα, ο Ηρόδοτος είναι ο πρώτος εγκυκλοπαιδιστής στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος: δύο

χιλιετίες πριν από τον Ντιντερό συνέλαβε το σχέδιο να συγκεντρώσει και να συμπυκνώσει τη γνώση που κατείχε, για τα πλείστα των πεδίων του επιστητού, μέσα σε ένα πολυσύνθετο και πολυμάρτυρο έργο. Η προτομή του θα έπρεπε να κοσμή την προμετωπίδα των τόμων της Λαρούς και της Μπριτάνικα.

Κοντά στα παραπάνω αρμόζει ένας ακόμη τίτλος, που ίσως θα ακουστεί απροσδόκητος ή παράδοξος: ο Ηρόδοτος είναι ένας προσωκρατικός — για την ακρίβεια, δίπλα σε κάποιους πρώιμους συγγραφείς της ιπποκρατικής συλλογής, είναι ο μόνος προσωκρατικός που το έργο του διασώθηκε ακέραιο ως τις μέρες μας. Πράγματι, ο Ηρόδοτος είναι προπάντων στοχαστής, ένας πολύϊστωρ διανοούμενος άξιος να σταθεί δίπλα στους κορυφαίους της προσωκρατικής πνευματικής κίνησης του πέμπτου αιώνα, τον Αναξαγόρα και τον Πρόδικο, τον Δημόκριτο και τον Ιππία, τον Γοργία και τον Πρωταγόρα. Αυτοί οι έξι, με τον Ηρόδοτο να συμπληρώνει την επτάδα, θα μπορούσαν να αποτελέσουν τον νέο κύκλο των Επτά Σοφών της περικόλειας εποχής, που διαδέχτηκαν τους άλλους, τους Επτά Σοφούς του αρχαϊκού Ελληνισμού, για τους οποίους το ίδιο το ηροδότειο σύγγραμμα παραθέτει τόσες ιστορίες. Ο Ηρόδοτος είναι σοφιστής με την πρωταρχική σημασία της λέξης: ένας τεχνίτης της σοφίας, ένας άνθρωπος της γνώσης, ο οποίος εξερευνά ποικίλα πεδία του επιστητού με σκοπό να αποκρυπτογραφήσει το νόημα της ανθρώπινης εμπειρίας μέσα στον κόσμο.

Καταλαβαίνουμε καλύτερα το συγγραφικό επίτευγμα του Ηρόδοτου αν τον εντάξουμε στο πλαίσιο της συνολικής πνευματικής κίνησης της εποχής του, αν τον δούμε ως παράγοντα και συνδημιουργό της διανοητικής επανάστασης που έφεραν η φιλοσοφία και η επιστήμη στα χρόνια του χρυσού αιώνα του Περικλή. Αυτός ο ξένος από την Αλικαρνασσό έχει πολλές ομοιότητες με τους σοφιστές και τους άλλους διανοούμενους που συνέρρεαν τότε στην Αθήνα, τόσο στις εξωτερικές συνθήκες της ζωής του όσο και στις πνευματικές του επιδόσεις. Ξεκινώντας από μίαν απομακρυσμένη επαρχία του ανατολικού Αιγαίου, όπως και άλλοι σύγχρονοί του στοχαστές, περιηγείται μεγάλα τμήματα του κόσμου σε αναζήτηση της γνώσης. «Από όλους τους ανθρώπους του καιρού μου, εγώ ταξίδεψα στα περισσότερα μέρη της γης και διεξήγαγα τις πιο εκτεταμένες έρευνες· είδα με τα μάτια μου πάμπολλες χώρες και άκουσα πολλούς σπουδαγμένους». Έτσι καυχόταν ο πολύς Δημόκριτος στο προοίμιο ενός

συγγράμματός του, αλλά τα ίδια λόγια θα μπορούσαν να μουν και στο στόμα του Ηρόδοτου. Και οι δυο τους ενσαρκώνουν ξανά το αρχέτυπο του Οδυσσέα, ντυμένο τώρα με τον ευσταλή μανδύα του περιπλανώμενου σοφιστή.

Σύμφωνα με την αρχαία βιογραφική παράδοση, ο Ηρόδοτος έδινε κιόλας διαλέξεις με θέματα παρμένα από το υλικό της συγγραφής του, και μια φορά τιμήθηκε για αυτές με χρηματικό έπαθλο από την αθηναϊκή πολιτεία. Εδώ διακρίνεται μία ακόμη ομοιότητα με τους σοφιστές, οι οποίοι, εκτός από τα καλοπληρωμένα ιδιωτικά μαθήματά τους, παρουσίαζαν επίσης δημόσιες ομιλίες — πάλι με αδρή αμοιβή, φυσικά, και με θέματα παρμένα από τις πολυποίκιλες γνώσεις που είχαν συσσωρεύσει με τις έρευνές τους. Διάφορα επιμέρους τμήματα του ηροδότειου συγγράμματος θα μπορούσαν να έχουν ξεκινήσει ως επιδεικτικές παρουσιάσεις ενώπιον κοινού, επί παραδείγματι, η σύγκριση των πολιτευμάτων στο τρίτο βιβλίο, ή η διατριβή σχετικά με τις πλημύρες του Νείλου. Άλλες ενότητες του έργου, όπως οι εκτενείς περιγραφές του πολιτισμού και της ιστορίας των Σκυθών ή της Αιγύπτου, μοιάζουν με ξεχωριστές πραγματείες ή μονογραφίες, σαν τα βιβλία που έγραφαν οι σοφιστές πάνω σε ειδικά θέματα. Ενδέχεται ο Ηρόδοτος να ξεκίνησε τη θητεία του στα γράμματα με διαλέξεις και εξειδικευμένες μονογραφίες, σαν τους άλλους διανοούμενους της εποχής του. Αργότερα, αυτά τα ειδικότερα γραψίματα θα ενσωματωθούν στην πελώρια και πολυσύνθετη εγκυκλοπαιδική συγγραφή του, όπου ο Ηρόδοτος έθεσε στόχο να καταγράψει όλα όσα γνώριζε, το σύνολο της πολύπλευρης μάθησης που είχε συγκεντρώσει κατά τις μακροχρόνιες έρευνές του, τη συσσωρευμένη μνήμη μιας ολόκληρης ζωής αφοσιωμένης στη γνώση. Ήταν ένας συγγραφικός άθλος που, όσο ξέρουμε, δεν τον αποπειράθηκε κανένας άλλος από τους διανοούμενους του πέμπτου αιώνα. Οι σοφιστές και οι φυσικοί επιστήμονες παρήγαν αφειδώς μονογραφίες και ομιλίες για εξειδικευμένα ζητήματα, αλλά δεν αποτόλμησαν ευρύτερη σύνθεση.

Εκτός από τις βιοτικές περιστάσεις, οι αναλογίες εκτείνονται και σε ουσιωδέστερα ζητήματα πνευματικής συγκρότησης. Ο εγκυκλοπαιδισμός του Ηρόδοτου τον φέρνει κοντά στους σοφιστές και σε μορφές όπως ο Δημόκριτος, που ήταν γενικοί διανοούμενοι με πλατιά γνωστικά ενδιαφέροντα. Σαν τους φυσικούς φιλοσόφους του καιρού του, ο Ηρόδοτος εξερευνά τον κόσμο της

φύσης, τα φαινόμενα και τα έμβια πλάσματά του — αν και αδιαφορεί για τις κοσμολογικές θεωρίες περί γενέσεως του σύμπαντος και απαρχής των όντων, οι οποίες κατείχαν κεντρική θέση στον στοχασμό των Ελλήνων επιστημόνων, από την ιωνική σχολή και εξής. Το πνεύμα του Ηρόδοτου διακρίνεται από γερή δόση εμπειρισμού και πραγματισμού, που τον προσηλώνει στα αισθητά πράγματα και ίσως τον καθιστά ακατάλληλο για τις στοχαστικές πτήσεις και τις ανεξερεύνητες εικασίες της κοσμολογίας. Εξετάζει όμως εν εκτάσει μετεωρολογικά και γεωλογικά ζητήματα, όπως οι πλημύρες του Νείλου, οι προσχώσεις στις πεδιάδες της Μικράς Ασίας και τα απολιθώματα των βουνών. Οι μέθοδοι και τα πορίσματά του θυμίζουν τις ιδέες διάφορων φυσιογνωστών, από τον Ξενοφάνη και τον Αναξίμανδρο μέχρι τον Αναξαγόρα και τον Διογένη τον Απολλωνιάτη.

Περαιτέρω, οι μικρές διατριβές του Ηρόδοτου γύρω από το κλίμα των διαφόρων περιοχών του κόσμου (της Σκυθίας, της Λιβύης, της Ινδίας, της κυρίως Ελλάδας) παραπέμπουν στις έρευνες των ιατροφιλοσόφων του καιρού του, που έχουν αποτυπωθεί στις πραγματείες της ιπποκρατικής συλλογής. Κεντρικό μέλημα για όλους αυτούς τους στοχαστές είναι η ανθρωπολογία του κλίματος, η επίδραση των κλιματικών και φυσικών συνθηκών στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των λαών και στην ανάπτυξη του πολιτισμού τους. Διακρίνεται εδώ πάλι ο πραγματισμός και ο ανθρωπισμός της ουμανιστικής επιστήμης, που διαπνέει τη σκέψη του Ηρόδοτου και πολλών σοφιστών: ο φυσικός κόσμος, καθ' εαυτόν, έχει περιορισμένο γνωστικό ενδιαφέρον· το βασικό είναι η επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος στην ανθρώπινη εμπειρία, στον βίο και στην κουλτούρα των κατά τόπους κοινωνιών. Ο άνθρωπος είναι το μέτρον των πραγμάτων, και η αρχή αυτή εκτείνεται επίσης στα πράγματα της φύσεως.

Στον ίδιο κύκλο ιατρικών και βιολογικών αναζητήσεων εντάσσονται και άλλες έρευνες: ο Ηρόδοτος γράφει για τις ασθένειες και τη δίαιτα των εθνών, τις αιτίες της επιληψίας και τον ανδρογυνισμό των σκυθικών φύλων. Ενδιαφέρεται για τη φυσιολογία των οργανισμών: σχολιάζει συγκριτικά το πάχος του κρανίου των Περσών και των Αιγυπτίων, περιγράφει τον σωματότυπο των Κόλχων και το σπέρμα των νέγρων. Εξετάζει τη χλωρίδα και την πανίδα, τα αξιοπερίεργα θηρία και φυτά που ενδημούν σε διάφορα μέρη του κόσμου: τον αιωνόβιο φοίνικα και τα φτερωτά φίδια της Αραβίας, τα δέντρα της κανέλας, του βαμβακιού και του

λιβανιού, τα γιγάντια μυρμήγκια της Ινδίας, τους κροκόδειλους και τους ιπποπόταμους του Νείλου, τα λιοντάρια της ερήμου και τα δίχως κέρατα βόδια της Σκυθίας. Διακρίνεται εδώ το παραδοσιακό ενδιαφέρον της ιωνικής λογογραφίας για τα παράξενα θεάματα των εξωτικών τόπων. Σχετικές είναι όμως και οι ζωολογικές έρευνες των φυσιολογών της κλασικής περιόδου, τα ζωοτομικά πειράματα του Αναξαγόρα, οι εντομολογικές πραγματείες του Δημόκριτου και οι ιχθυολογικές παρατηρήσεις του Διογένη του Απολλωνιάτη.

Κατεξοχήν όμως ο Ηρόδοτος μελετάει την εμπειρία των ανθρώπων, την οργάνωση των κοινωνιών και τις εκφάνσεις του πολιτισμού τους. Στο πεδίο αυτό διακρίνονται οι εκλεκτικές συγγενείες του με τους μεγάλους σοφιστές, που ανέπτυξαν ομοίως την πολιτισμική ανθρωπολογία. Βασικό συνεκτικό κρίκο προσφέρει πάλι ο ανθρωποκεντρικός εγκυκλοπαιδισμός του Ηρόδοτου: πασχίζει να καταγράψει και να ερμηνεύσει το σύνολο της ανθρώπινης εμπειρίας, τόσο για τον ελληνικό κόσμο όσο και για τους γείτονές του — από τους πολιτικούς θεσμούς και τις πολεμικές τακτικές μέχρι τα έθιμα της τροφής και της ταφής, από τον ερωτισμό ως τις πρακτικές της μαντείας. Θυμίζει κατά τούτο τους σοφιστές, οι οποίοι έτρεφαν απέραντη πεποίθηση στις δυνάμεις του μυαλού και πάσχιζαν με τη σκέψη να αποκρυπτογραφήσουν τον κόσμο.

Πολλά από τα αντικείμενα μελέτης του Ηρόδοτου βρίσκουν αντιστοιχίες στα πολύπλευρα διανοητικά εγχειρήματα των σοφιστών. Η ανάλυση των πολιτευμάτων και της παθολογίας τους, στο τρίτο βιβλίο, αντικατοπτρίζει τα πολιτειολογικά ενδιαφέροντα των διανοούμενων της κλασικής Αθήνας, που θα κληρονομήσουν μετά ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης. Η μορφή που διαλέγει ο Ηρόδοτος για να δραματοποιήσει το πολιτειακό πρόβλημα είναι χαρακτηριστικά σοφιστική: τρεις Πέρσες άρχοντες, ο Δαρείος, ο Οτάνης και ο Μεγάβυξος, αφού φόνευσαν τον σφετεριστή του θρόνου, συσκέπτονται για τη μελλοντική μορφή διακυβέρνησης του περσικού κράτους: καθένας τους αναλαμβάνει να υπερασπιστεί ένα από τα βασικά πολιτεύματα —δημοκρατία, μοναρχία ή ολιγαρχία— και να στηλιτεύσει τα ελαττώματα των άλλων δύο. Η συζήτηση μοιάζει βγαλμένη από εγχειρίδιο σοφιστικής ρητορικής, σαν τις *Αντιλογίες* του Πρωταγόρα ή τις ασκήσεις ηθοποιίας του Γοργία. Άλλωστε, αρκετά πρόσωπα της ηροδότεια συγγραφής, από τον Σωκλή τον Κορίνθιο στο συνέδριο των

Σπαρτιατών μέχρι τον Αρτάβανο και τον Δημάρατο στο πλευρό του Ξέρξη, επιδεικνύουν ικανότητα στον λόγο και επιτήδεια χειραγώγηση των ρητορικών μέσων της πειθούς. Και αν αποφεύγουν το βαρυφορτωμένο ύφος του Γοργία ή τη στριφνή δημηγορία που διδάχτηκε από τον Αντιφώντα ο Θουκυδίδης, τούτο δεν τους καθιστά λιγότερο εύλωττους. Θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν μαθητεύσει σε άλλους τεχνίτες του σοφιστικού λόγου, στην αρχαϊκή *είρομένην λέξιν* του Πρωταγόρα ή στη ρέουσα ηδύτητα του Πρόδικου.

Το αντιθετικό ζεύγος φύσεως και νόμου, που κατείχε κεντρική θέση στη σοφιστική σκέψη, δεσπόζει και στο ανθρωπολογικό πανόραμα του Ηρόδοτου. Στη διάταξη του φυσικού κόσμου ο συγγραφέας από την Αλικαρνασσό διακρίνει τα σημάδια θεϊκής πρόνοιας: καθώς επισημαίνει, μεταξύ των ζώων τα δειλά θηράματα παράγουν πολυάριθμα γεννήματα, ενώ τα ισχυρά σαρκοβόρα θηρία είναι ολιγότεκνα, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η επιβίωση των ειδών και η φυσική ισορροπία. Το επιχείρημα αυτό μοιάζει ξεσηκωμένο από τον διάσημο κοσμογονικό μύθο του Πρωταγόρα, όπου ο Προμηθέας και ο Επιμηθέας προικίζουν τα πλάσματα του ζωικού βασιλείου σύμφωνα με την ίδια αρχή οικολογικής συμμετρίας. Περαιτέρω, όταν ο Ηρόδοτος στοχάζεται για την επίδραση που ασκούν το κλίμα και οι περιβαλλοντικές συνθήκες επί του χαρακτήρα των κατά τόπους πληθυσμών, θέτει ουσιωδώς το ζήτημα της δύναμης της φύσεως. Ο ίδιος μεταγράφει με ηθικούς και πολιτισμικούς όρους τη συλλογιστική των ιπποκρατικών πραγματειών όσον αφορά τη σύνδεση κλίματος και ανθρώπινης φυσιολογίας. Καθώς σημειώνει ο συγγραφέας του ιπποκρατικού *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*, τα ηπιότερα κλίματα σφυρηλατούν ράτσες όμορφων και μεγαλόσωμων ανθρώπων, και ομοίως τα θερμά και ξηρά μέρη καθιστούν τους ντόπιους ρωμαλέους: από την άλλη πλευρά, το δριμύ ψύχος δημιουργεί πλάσματα αδύναμα και η υγρασία προξενεί φιλασθένεια και στειρότητα. Ο Ηρόδοτος προωθεί αυτή τη στοχαστική δομή στο πεδίο της ιστορικής εμπειρίας: καθώς εξηγεί ο Πέρσης βασιλιάς Κύρος σε ένα επεισόδιο, οι χώρες με μαλακή και εύφορη γη γεννούν λαούς δειλούς και απρόσφορους για πόλεμο, ενώ οι φτωχές και τραχιές περιοχές δημιουργούν τις κυρίαρχες φυλές που κατακτούν τον κόσμο. Δεν θα μπορούσε να αναδειχθεί πιο ανάγλυφα η σπουδαιότητα της φύσεως για τη συγκρότηση του ιστορικού γίνεσθαι.

Από την άλλη πλευρά, ο Ηρόδοτος δεν αποδέχεται την πλήρη φυσιοκρατία που πρέσβευαν οι πιο ακραίοι των σοφιστών. Σε μία περικοπή στον αιγυπτιακό λόγο δηλώνει πως δεν είναι πρόπον οι άνθρωποι να μιμούνται τα κτήνη, τα οποία συνουσιάζονται ελεύθερα παντού, ακόμη και στους ναούς των θεών. Φαίνεται εδώ να αντιδρά προς κάποια σοφιστική θεωρία που πρόβαλε το ζωικό βασίλειο ως πρότυπο του *κατά φύσιν* και αντίδοτο στις κοινωνικές συμβάσεις, σαν τη συλλογιστική που σατιρίζεται στις αριστοφανικές *Νεφέλες*. Πολύ πιο πάνω από τη φύση, ο Ηρόδοτος αναγνωρίζει τη σημασία του νόμου, των θεσμών και εθίμων που σφραγίζουν τον χαρακτήρα κάθε κοινότητας και αποτελούν τη βάση για την εύτακτη οργάνωση της κοινωνίας. Ο νόμος είναι ο βασικός παράγων που διαμορφώνει τον χαρακτήρα ενός λαού και καθορίζει την ιστορική του δράση. Όπως εξηγεί ο εξόριστος Δημάρατος στον δύσπιστο Ξέρξη, ο νόμος είναι ο μοναδικός και απαρέγκλιτος δεσπότης των Λακεδαιμονίων, στον οποίον οφείλουν την αδάμαστη μαχητικότητά τους. Ο νόμος διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία της Σπάρτης, αυτός καθόρισε εντέλει την ελληνική αντίσταση κατά της περσικής εισβολής και την κοσμοϊστορική έκβαση των Μηδικών Πολέμων.

Ο Ηρόδοτος αναδεικνύει πώς κάθε φυλή θεωρεί τους δικούς της νόμους αυτονόητους και απαραβίαστους, όσο αλλόκοτοι και αν μοιάζουν στα μάτια άλλων πληθυσμών. Αυτό συνειδητοποιεί ο βασιλιάς Δαρείος, όταν επιθεωρεί τα συνήθεια των πληθυσμών της αχανούς αυτοκρατορίας του. Καθώς διαπιστώνει, οι Έλληνες καίνε τους νεκρούς τους, ενώ οι Καλλατίες, μια φυλή της Ινδίας, τους τρώνε. Ο Δαρείος προτείνει στους Έλληνες και στους Ινδούς να ανταλλάξουν τα ταφικά έθιμά τους, όμως και οι δύο λαοί αρνούνται με βδελυγμία. Αλίμονο στον άνθρωπο που θα απαρνηθεί τους νόμους της δικής του ράτσας και θα υιοθετήσει τα έθιμα άλλου έθνους: θα καταλήξει να λογαριάζεται ξένος και απροσάρμοστος παντού, και στη χειρότερη περίπτωση θα βρει πικρό θάνατο από τα χέρια των δικών του σαν προδότης· αυτό έπαθαν οι Σκύθες ηγεμόνες Ανάχαρσις και Σκύλης, επειδή ασπάστηκαν τις μυστηριακές θρησκευτικές λατρείες των Ελλήνων. Με τη μία ή την άλλη μορφή, η διαπάλη φύσεως και νόμου διατρέχει τη συγγραφή του Ηρόδοτου, σαν καθοδηγητικό μοτίβο μιας μεγάλης σοφιστικής συμφωνίας.

Το ενδιαφέρον για τη θρησκευτική πίστη και τη λατρευτική πρακτική σημαδεύει επίσης τον συγγραφέα μας ως γνήσιο τέκνο της διανόησης του καιρού του. Ο Ηρόδοτος ανιχνεύει κατεξοχήν τα παράλληλα και τις διαφορές ανάμεσα στις θρησκευτικές αντιλήψεις των διαφόρων εθνών και στην ελληνική θεολογία. Εισάγει έτσι τη συγκριτική θρησκειολογία και προσδίδει πιο στοχαστική διάσταση στην εθνογραφική περιγραφή. Συστηματικά αντιστοιχίζει τους θεούς άλλων λαών με μορφές του ελληνικού πανθέου και τους βαφτίζει με ελληνικά ονόματα: αποκαλεί Διόνυσο τον Όσιρι και Δήμητρα την Ίσιδα, Ήφαιστο τον Πταχ, Αφροδίτη την Ιστάρ της Βαβυλώνας, Ηρακλή τον Μελκάρτ των Φοινίκων, Δία τον σκυθικό θεό του ουρανού. Τούτο δεν συνιστά αφέλεια ή απλουστευτική *interpretatio Graeca*. Ο Ηρόδοτος ξέρει ότι οι θεοί αυτοί ονομάζονται διαφορετικά στις γλώσσες των αντίστοιχων λαών, και μνημονεύει τακτικά (έστω και με κάποια λάθη) τις τοπικές προσωνυμίες τους. Ο εξελληνισμός των ξενικών πανθέων εκκινεί μάλλον από την προσπάθεια του ερευνητή να διακρίνει τα παγκόσμια και καθολικά στοιχεία της θρησκευτικής πίστης, τα βασικά θεολογικά σχήματα που υπόκεινται στην ανθρώπινη σκέψη και εκδηλώνονται με ανάλογες θρησκευτικές συλλήψεις σε διαφορετικές φυλές. Σαν αμιγής συγκριτολόγος, ο Ηρόδοτος φέρνει στο φως τις κοινές δομές του υπερβατικού που ενυπάρχουν στη συλλογική συνείδηση της ανθρωπότητας. Τέτοιο ερευνητικό σχέδιο μοιάζει με τη θρησκειολογία του Πρόδικου, ο οποίος πάσχιζε να αναχθεί αναληπτικά στην κοινή προϊστορία των θρησκειών και εξηγούσε τους επιμέρους θεούς ως στοιχειώδεις οντότητες της φύσης, όπως το πυρ, οι ποταμοί και το σιτάρι, που θεοποιήθηκαν στο μυαλό των πρωτόγονων ανθρώπων. Όταν ο Ηρόδοτος περιγράφει τη φυσιοκρατική πίστη των Περσών, τονίζει ομοίως ότι λατρεύουν δυνάμεις του φυσικού κόσμου (τον ήλιο, τη σελήνη, τη γη, το πυρ, τους ανέμους) και απορρίπτουν τον ανθρωπομορφισμό των άλλων θρησκευτικών συστημάτων. Εδώ διαφαίνεται η απήχηση του Πρόδικου, δίπλα στην κριτική της ανθρωπομορφικής διάστασης των αρχαίων θρησκειών, που ήταν πάγιο αξίωμα του πιο προωθημένου υπερβατικού στοχασμού από τον Ξενοφάνη και εξής.

Ο Ηρόδοτος βέβαια διαφέρει από τους πιο προβεβλημένους σοφιστές επειδή πιστεύει ακράδαντα στο υπερβατικό, στην ύπαρξη και επέμβαση των θεών στο ανθρώπινο γίγνεσθαι. Δεν συμμερίζεται τις ριζοσπαστικές απόψεις

αγνωστικισμού ή αθεϊσμού που πρέσβευαν στοχαστές σαν τον Πρωταγόρα, τον Γοργία, τον Διαγόρα, όπως δεν συμφωνεί και με τις πιο ακραίες σοφιστικές απολογίες υπέρ του φυσικού δικαίου. Πρέπει να έχουμε κατά νου πως η πνευματική ζωή της κλασικής εποχής ήταν φαινόμενο ανομοιογενές και πολύμορφο, όχι συγκροτημένο κίνημα με συνεπείς θεωρητικές αρχές και μανιφέστα. Διαφορετικοί στοχαστές εξέφραζαν ανόμοιες, ακόμη και διαμετρικά αντίθετες απόψεις για κεντρικά ζητήματα σε ποικίλα πεδία της σκέψης, από την κοσμολογία και τη σύσταση του σύμπαντος μέχρι την ηθική και την κριτική των πολιτευμάτων.

Ανάλογες διαφωνίες υπήρχαν και στον κλάδο της μεταφυσικής και της θρησκείας. Αν κάποιοι διανοούμενοι αδιαφορούσαν για το υπερβατικό, άλλοι επιδείκνυαν πιο θρησκευόμενη ή ακόμη και μυστικιστική διάθεση. Ο Τειρεσίας στις *Βάκχες* του Ευριπίδη ερμηνεύεται συχνά ως δραματική αντανάκλαση ενός τύπου διανοούμενου παρμένου από την πνευματική ζωή της εποχής: υποστηρίζει αλληγορικές ερμηνείες του θείου που πλησιάζουν τις μεθόδους του Πρόδικου (θεωρεί τον Διόνυσο και τη Δήμητρα προσωποποιήσεις του οίνου και του άρτου)· χωρίζει τον κόσμο σε ζεύγη αντίθετων ποιοτήτων που θυμίζουν τα συστήματα των Ελεατών· και από την άλλη πλευρά είναι λειτουργός της θρησκείας, αποδέχεται τον Διόνυσο ως υπερφυσική δύναμη και βακχεύει με γνήσια έκσταση. Ο συγγραφέας του Παπύρου του Δερβενιού είναι επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα, καθώς συνδυάζει τον ορφικό μυστικισμό και την εσχατολογική ενατένιση με επιστημονική κοσμολογία που παραπέμπει σε θεωρίες του Αναξαγόρα και των ατομιστών. Ο Ηρόδοτος, με τα θρησκευολογικά του ενδιαφέροντα, τις φυσιοκρατικές του αντιλήψεις, και συγχρόνως την αταλάντευτη πίστη του στο υπερβατικό και την προσήλωσή του στη λαϊκή ευσέβεια, δεν θα αισθανόταν άσχημα στη συντροφιά τέτοιων στοχαστών.

*****

Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να εξεταστεί άλλο ένα εμβληματικό γνώρισμα του ηροδότειου έργου: η αφήγηση παραδειγματικών και διδακτικών ιστοριών, οι διηγήσεις με μυθιστορικό ή ολωσδιόλου μυθοποιητικό χαρακτήρα, που

μπλέκονται αξεδιάλυτα στο υφάδι της συγγραφής. Τούτο είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά συστατικά της τέχνης του Ηρόδοτου, πηγή της ακαταμάχητης γοητείας του και ένας από τους θεμέλιους λίθους της φήμης του στην παγκόσμια γραμματεία. Ο συγγραφέας από την Αλικαρνασσό είχε διάφορα πρότυπα για τη χρήση τέτοιων διηγημάτων, οι νουβέλες του είναι παιδιά πολλών ανθρώπων. Μεγαλώνοντας σε μια μικρασιατική επαρχία της περσικής αυτοκρατορίας με ανάμικτο ελληνικό και ανατολίτικο πληθυσμό, στη γειτονιά τόσο της φωτισμένης Ιωνίας όσο και της τρυφηλής κουλτούρας των Λυδών, έγινε από τα γεννοφάσκια του κληρονόμος των πλουσιότερων μυθοπλαστικών παραδόσεων του αρχαίου κόσμου: από τη μία πλευρά το αειφόρο κοίτασμα των λαϊκών αφηγημάτων της Ανατολής, που θα συρρεύσει εν καιρώ στην πελώρια συλλογή της *Χαλιμάς*· από την άλλη ο πολύχρωμος κόσμος της ιωνικής νουβέλας.

Η ενσωμάτωση νοβελιστικών στοιχείων και μυθιστορικών διηγήσεων στην ιστορική σύνθεση ήταν επίσης παμπάλαιο γνώρισμα της ιστοριογραφικής πρακτικής στην Ανατολή. Θρύλοι και ανέκδοτα για βασιλιάδες και άλλα ιστορικά πρόσωπα περιλαμβάνονταν ήδη σε βαβυλωνιακά χρονικά της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., και αργότερα διαποτίζουν τα ιστορικά βιβλία της εβραϊκής Γραφής, με τα χρονικά των βασιλέων του Ισραήλ και της Ιουδαίας. Από την Ανατολή μεταδόθηκε αυτός ο αφηγηματικός τρόπος στην ιωνική λογογραφία: νουβέλες φρίκης και μυστηρίου, παραμύθια και ανέκδοτα για τα τεχνάσματα πανέξυπνων ηρώων περιλαμβάνονταν σε έργα εθνικής ή τοπικής ιστοριογραφίας, όπως εκείνα του Ξάνθου του Λυδού και του Χάρωνα του Λαμψακηνού, που είναι ανάμεσα στους άμεσους προδρόμους του Ηρόδοτου.

Εκτός όμως από αυτά τα πρότυπα, η πυκνή χρήση διηγημάτων στην ηροδότεια συγγραφή οφείλει κάτι και στη διανοητική ατμόσφαιρα της κλασικής Αθήνας, ιδίως στην πρακτική των σοφιστών. Αυτοί οι τελευταίοι μεταχειρίζονταν τα σχήματα της μυθοπλασίας για να αισθητοποιήσουν αφηρημένες έννοιες και συλλήψεις του στοχασμού. Ο Πρωταγόρας, ο Πρόδικος, ο Ιππίας, ο Αντιφών εκμεταλλεύτηκαν τα κοινά του μύθου και της λαϊκής φαντασίας για τη δημιουργία φιλοσοφικών διηγημάτων, που τα ενέτασσαν στις διαλέξεις ή στις πραγματείες τους. Οι ιστορίες τους δεν ήταν απλώς διασκεδαστικές διηγήσεις με στόχο την προσέλκυση ευρύτερου κοινού: ήταν

στοχαστικές παραβολές που παρίσταναν με εποπτικό τρόπο συλλογισμούς και πορίσματα γύρω από την ηθική, την κοσμολογία, την κοινωνική θεωρία ή την ιστορία του πολιτισμού.

Οι νουβέλες και τα ανέκδοτα του Ηρόδοτου λειτουργούν με παρόμοιο τρόπο μέσα στην ευρύτερη σύνθεσή του. Δεν είναι απλώς γοητευτικές παρεκβάσεις για τέρψη των αναγνωστών, ούτε δεξιοτεχνικές επιδείξεις της πολυμάθειας του συγγραφέα. Είναι διδακτικές παραβολές που δραματοποιούν με απτό και γραφικό τρόπο κάποια σύλληψη της σκέψης. Με τη συναρπαστική πλοκή τους, τους λόγους και τις δράσεις των χαρακτήρων, αποδίδουν εποπτικά ένα σημαντικό πόρισμα της έρευνας, ένα επιχείρημα ή μια ιδέα που έχει βαρύτητα για την ανθρωπολογική θέαση του Ηρόδοτου ή για την έκθεση της ιστορικής εμπειρίας. Στις πιο σύνθετες και κατορθωμένες περιπτώσεις, η ηροδότεια μυθοποιία απεικονίζει τις βαθύτερες δυνάμεις οι οποίες υπόκεινται στην ιστορική εξέλιξη και κυβερνούν την πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών. Σαν γνήσιο φιλοσοφικό αφήγημα, δίνει αισθητική μορφή σε βασικούς νόμους που διέπουν την εγκόσμια κατάσταση και καθορίζουν τη διαδρομή της ανθρωπότητας μέσα στον χρόνο.

Ας εξετάσουμε μία από τις πιο διάσημες διηγήσεις του Ηρόδοτου: τη συνάντηση Σόλωνος και Κροίσου στο πρώτο βιβλίο, επεισόδιο με προγραμματική σημασία το οποίο προτάσσεται σχεδόν στο ξεκίνημα του έργου και θεμελιώνει κεντρικά θέματα της όλης συγγραφής. Η ιστορικότητα του επεισοδίου είχε αμφισβητηθεί ήδη από την αρχαιότητα. Η χρονολόγηση γεγονότων και προσωπικοτήτων της αρχαϊκής περιόδου είναι πολύ συχνά προβληματική και ρευστή· πλην όμως, με βάση τα επικρατέστερα χρονομετρικά σχήματα, η αντιπαράθεση Σόλωνος και Κροίσου δεν θα μπορούσε να έχει συμβεί στην πραγματικότητα. Όταν ο βασιλιάς Κροίσος βρισκόταν στη μεγάλη ακμή του, λίγο πριν να αρχίσει η μοιραία σύγκρουσή του με την ανερχόμενη δύναμη της Περσίας, ο Σόλων —ο οποίος, κατά τις πληροφορίες των πηγών, πέθανε γύρω στο 559 π.Χ.— ήταν πια νεκρός ή οπωσδήποτε υπέργηρος, καθηλωμένος στην Αθήνα υπό τον τύραννο Πεισίστρατο και ακατάλληλος για το μακρινό ταξίδι στη Λυδία. Ο διάλογος του Αθηναίου σοφού και του Λυδού βασιλιά είναι γνήσιος θρύλος, πλάσμα της αρχαϊκής ελληνικής φαντασίας, που αγαπούσε να

φέρνει σε επαφή φημισμένες προσωπικότητες του τότε κόσμου στο πλαίσιο διδακτικών μυθοπλασιών. Μαζί με τον περίφημο αγώνα Ομήρου και Ησιόδου, αυτή είναι η πιο πολύκροτη πλασματική συνάντηση του ελληνικού φαντασιακού. Η ιστορία θα μπορούσε να έχει διαμορφωθεί στη λαϊκή παράδοση της Αθήνας, όπου κυκλοφορούσαν πολλοί θρύλοι για τον Σόλωνα και τη σοφία του. Υποψιάζομαι όμως ότι πρόκειται κατά βάση για εφεύρημα του ίδιου του Ηρόδοτου, ο οποίος διάλεξε με τέχνη τους δύο βασικούς ήρωες, ως εμβληματικούς εκπροσώπους αντιτιθέμενων πολιτισμών, για να πλάσει μια παραδειγματική διήγηση, σαν πρελούδιο και προανάκρουσμα της μεγάλης σύνθεσής του.

Τα καθέκαστα τα γνωρίζουμε όλοι. Ο Σόλων, αυτοεξόριστος ταξιδιώτης στην Ανατολή, φιλοξενείται στην αυλή του Κροίσου στις Σάρδεις. Ο Λυδός μονάρχης του επιδεικνύει τα παλάτια και τα πλούσια θησαυροφυλάκιά του, και έπειτα τον ρωτάει με νόημα ποιος είναι κατά τη γνώμη του ο *όλβιώτατος*, ο ευτυχέστερος άνθρωπος στον κόσμο. Αντί να κολακέψει τη ματαιοδοξία του Κροίσου, ο Σόλων ξεφουρνίζει μια μικρή βιογραφία για κάποιον άγνωστο Αθηναίο με το όνομα Τέλλος: αυτός, λέει, έζησε καλά, χάρηκε τα παιδιά και τα εγγόνια του και σκοτώθηκε ένδοξα σε μίαν αψιμαχία με τους Ελευσίνιους, κερδίζοντας επιθανάτιες τιμές από τους συμπατριώτες του. Ξανά ρωτάει ο Κροίσος για τον επόμενο κατά σειρά στην κλίμακα της ευτυχίας, ελπίζοντας να εξασφαλίσει τουλάχιστον τη δεύτερη θέση. Ο Σόλων ψέλνει το εγκώμιο δύο παλληκαριών, του Κλέοβι και του Βίτωνος, οι οποίοι ζεύτηκαν στην άμαξα και οδήγησαν τη μάνα τους στον ναό της Ήρας, επιδεικνύοντας θαυμαστή ρώμη και αποσπώντας τον έπαινο του κόσμου. Την ίδια νύχτα, πάνω στην ακμή της δόξας τους, πέθαναν στον ύπνο τους μέσα στον ναό, βρίσκοντας το καλύτερο τέλος που θα μπορούσε να αξιωθεί άνθρωπος. Εντέλει ο Κροίσος ρωτάει με αγανάκτηση πόσο αξίζει η δική του ευδαιμονία. Τότε ο Αθηναίος σοφός αναπτύσσει τη διδασκαλία του για το αβέβαιο της ανθρώπινης ύπαρξης. Καθεμία από τις μέρες της μακράς ζωής μας μπορεί να φέρει κάτι απρόβλεπτο, που θα ανατρέψει τις βιοτικές μας συνθήκες. Είναι αδύνατον να χαρακτηρίσεις κάποιον αληθινά ευτυχισμένο, αν δεν δεις την τελευταία του και δεν βεβαιωθείς ότι πέθανε το ίδιο ωραία όσο έζησε. Το θείο είναι φθονερό, αρέσκεται να ανατρέπει σύρριζα

τη δύναμη και την ευδαιμονία των ισχυρών. Ο Κροίσος, φυσικά, θεωρεί τον Σόλωνα ανόητο και τον διώχνει χωρίς πολλά-πολλά. Σύντομα πέφτουν να συνειδητοποιήσει τη σοφία των λόγων του Αθηναίου.

Με την ιστορία αυτή ο Ηρόδοτος φέρνει σε αντιπαράθεση δύο μορφές που η καθεμία τους συμβολίζει όχι απλώς διαφορετική στάση και θεώρηση της ζωής, αλλά έναν ολόκληρο πολιτισμό. Ο Σόλων αντιπροσωπεύει το άκρον άωτον του ελληνικού πνεύματος: λιτότητα και μετρημένη στάση, σύνεση και αποφυγή της έπαρσης, επίγνωση της περιπλοκότητας του σύμπαντος — με δυο λόγια, αυτό το ιδιαίτερο είδος ενόρασης και κοσμικών διαστάσεων ευφυΐας που οι Έλληνες ονόμαζαν σοφία. Είναι ο άνθρωπος που γνωρίζει και συμμορφώνεται προς τον ρυθμό του κόσμου, το συμπαντικό μέτρο που κατέχει την ανθρώπινη ζωή. Είναι όμως, ιδωμένος από άλλη οπτική γωνία, και θιασώτης μιας κάπως στενής και περιοριστικής αντίληψης, μιας νοικοκυρίστικης μικροφιλοτιμίας που ταυτίζει την ευτυχία με την καλή εικόνα προς τα έξω και τους επαίνους των συγχωριανών, θυμίζοντας κάπως τη λαϊκή ηθική επαρχιακής κωμόπολης. Τι ήταν άλλωστε η αρχαϊκή Ελλάδα παρά μια φτωχή επαρχία στις παρυφές των μεγάλων αυτοκρατοριών; Ο Κροίσος, αντίθετα, ενσαρκώνει τη χλιδή της Ανατολής, τη θαυμαστή μεγαλοπρέπεια, αλλά και την αλόγιστη πεποίθηση στο μέγεθος και στην υλική δύναμη, που δεν λαμβάνει υπόψη τους περιορισμούς της ανθρώπινης ύπαρξης. Η διήγηση τοποθετεί, τον έναν απέναντι στον άλλον, τους δύο αντίθετους πολιτισμούς της Ελλάδας και της Ασίας, με τα διστάμενα ιδεώδη της σωφροσύνης και του κόρου. Το μέτρον του ανθρώπου αναμετριέται με τον όγκο, το φιλότιμο με το υπέρμετρο μεγαλείο — όπως άλλος θα μπορούσε να αντιπαραβάλει τον Παρθενώνα με το ζιγκουράτ της Βαβέλ ή τον αρμονικό έφηβο του Κριτία με τα κολοσσιαία αγάλματα του Φαραώ Ραμσή. Από τη μία πλευρά τα ζάπλουτα θησαυροφυλάκια που δεν θα μπορούσε να τα αδειάσει ούτε ο χειροδύναμος υπηρέτης του Μυγχάουζεν· από την άλλη, μια χούφτα ανθρώπων που αγωνίζονται και δίνουν τη ζωή τους για να υπερασπιστούν ίσα-ίσα μια φλούδα τραχιάς γης στα όρια της Ελευσίνας.

Η αντιπαράθεση των δύο συμβολικών μορφών, που προσωποποιούν ασυμβίβαστες κοσμοαντιλήψεις, έχει τη μορφή αγώνα, σαν τους αγώνες λόγων που κατασκεύαζαν οι σοφιστές και οι μαθητές τους. Το σχήμα θυμίζει

σοφιστικές μυθοπλασίες, όπως η αναμέτρηση Κακίας και Αρετής στη γνωστή παραβολή του Πρόδικου. Με τη διαφορά ότι στην ηροδότεια διήγηση ο ένας από τους αντιπάλους, εκείνος που ενσαρκώνει την ασιατική υπερβολή, δεν εκφράζεται με τον λόγο. Ο Κροίσος δεν έχει πολλά να πει: αντί για λόγια, επιδεικνύει τα τεράστια πλούτη του, και με αυτά τα εμπράγματα επιχειρήματα διεκδικεί τη θέση του ολβιώτερου των θνητών. Ο Ανατολίτης δεσπότης αντικαθιστά την τέχνη του λόγου με τον υλικό όγκο και τη βουβή επίδειξη της χλιδής. Ο Σόλων, αντίθετα, σαν χαρακτηριστικός Έλληνας, μιλάει ωραία και σοφά, με καλά διαρθρωμένους συλλογισμούς, και γεμίζει τον λόγο του με πλήθος μεστά γνωμικά, από το είδος των μικρών διαμαντιών της γλώσσας που ανέκαθεν λάτρευε η ελληνική ρητορική.

Τοποθετώντας αυτόν τον μυθιστορικό αγώνα ιδεών στην αρχή του συγγράμματός του, ο Ηρόδοτος ξεδιπλώνει το κύριο θέμα της έρευνάς του, και συγχρόνως προδιαγράφει το γνωσιακό σχήμα με το οποίο προσεγγίζει και οργανώνει το υλικό της ιστορικής εμπειρίας μέσα στο έργο του. Ο Σόλων και ο Κροίσος παρουσιάζουν στο πεδίο των εννοιών και της θεωρίας τη σύγκρουση μεταξύ Ελληνισμού και Ανατολής, η οποία αποτελεί τον κεντρικό άξονα της ηροδότεια συγγραφής και κορυφώνεται με τις εκστρατείες του Δαρείου και του Ξέρξη κατά της Ελλάδας. Η αδιέξοδη συνομιλία του Αθηναίου σοφού με τον Ασιάτη δεσπότη ανοίγει τον μεγάλο κύκλο των ανθρωπίνων πραγμάτων που θα ολοκληρωθεί με την κλαγγή των σπαθιών στην πεδιάδα του Μαραθώνα, τα βέλη που σκιάζουν τον ουρανό στις Θερμοπύλες, και τα κουφάρια των ναυαγών στη θάλασσα της Σαλαμίνας.

Παράλληλα, ο Ηρόδοτος επισημαίνει, μέσω της παραδειγματικής μυθοπλασίας, ότι ολόκληρη η ιστορία της ανθρωπότητας είναι σύγκρουση και διαπάλη διαφορετικών πολιτισμών που αδυνατούν να κατανοήσουν ο ένας τον άλλον. Το φαινόμενο αυτό διατρέχει πράγματι το ηροδότειο έργο και δεν περιορίζεται στον πόλεμο μεταξύ Ελλήνων και Λυδών ή Περσών. Με τον ίδιο τρόπο συγκρούονται οι Πέρσες και με άλλους λαούς εντελώς διαφορετικής κουλτούρας και νοοτροπίας, όπως οι Σκύθες, οι Μασσαγέτες, οι Αιθίοπες. Ομοίως, οι Έλληνες και οι Ινδοί αποδεικνύονται ανίκανοι να συμμεριστούν τα έθιμα αλλήλων, όταν τους φέρνει σε αντιπαράσταση ο Δαρείος. Κάθε φορά η

διαμάχη προκύπτει από την αδυναμία ενός έθνους να καταλάβει την κοσμοαντίληψη του άλλου, να εξέλθει από τη δική του περιχαρακωμένη οπτική και να αποδεχτεί τη δυνατότητα διαφορετικής θέασης των πραγμάτων. Αυτή η έλλειψη αλληλοκατανόησης των πολιτισμών είναι ο κινητήριος μοχλός της ιστορίας. Από εκεί πηγάζουν οι πόλεμοι, οι νίκες και οι ήττες, οι αποτυχίες και η συντριβή των μεγάλων ηγεμονιών, η αναδιανομή του παγκόσμιου χάρτη.

*****

Η ακατανοησία μεταξύ αντίπαλων λαών αναδύεται και στη νουβέλα της Αιγυπτίας Ελένης, που περιλαμβάνεται στο δεύτερο βιβλίο, στο πλαίσιο της επισκόπησης της αιγυπτιακής ιστορίας. Τον καιρό που βασίλευε στην Αίγυπτο ο φαραώ Πρωτέας, κατέπλευσε στο Δέλτα του Νείλου ο Πάρις, κυνηγημένος από αντίξοους ανέμους κατά την επιστροφή του στην Τροία· μαζί του κουβαλούσε την Ελένη και τους θησαυρούς που είχε κλέψει από τον Μενέλαο. Κάποιοι δούλοι του Πάρη αυτομόλησαν και κατέδωσαν το έγκλημα του αφέντη τους στον τοπικό Αιγύπτιο έπαρχο. Αυτός συνέλαβε τον Τρώα πρίγκιπα και την Ελένη και τους έστειλε στη Μέμφιδα, να κριθούν από τον βασιλιά Πρωτέα. Ο δίκαιος φαραώ έγινε έξω φρενών ακούγοντας για την προδοσία που είχε διαπράξει ο Πάρις. Κράτησε στην αυλή του τη γυναίκα και τους θησαυρούς, για να τα παραδώσει στον νόμιμο κάτοχό τους, τον Μενέλαο, όταν θα ερχόταν εκείνος στην Αίγυπτο· όσο για τον ερωτύλο Τρωαδίτη, αυτόν τον έδιωξε μακριά με άδεια χέρια και με κάμποσες φοβέρες. Η Ελένη, συνεπώς, παρέμεινε στη χώρα του Νείλου και δεν έφτασε ποτέ στην Τροία. Οι Έλληνες όμως, που το αγνοούσαν αυτό, εκστράτευσαν στο Ίλιον στο πλευρό του Μενέλαου και απαιτούσαν την Ελένη και τους κλεμμένους θησαυρούς. Οι Τρώες αποκρίνονταν πως δεν έχουν στην πόλη τους τίποτε από αυτά, αλλά όλα βρίσκονται στην Αίγυπτο, στα χέρια του Πρωτέα. Οι Έλληνες εντούτοις δεν τους πίστευαν, και γι' αυτό ξεκίνησαν τον πόλεμο και αγωνίζονταν μέχρι που κυρίεψαν την Τροία. Τότε μόνο διαπίστωσαν ότι δεν υπήρχε ίχνος της Ελένης και των κλοπιμαίων στην κουρσεμένη πόλη. Ο Μενέλαος λοιπόν έπλευσε στην Αίγυπτο και πήρε πίσω τη γυναίκα και τα υπάρχοντά του από τον σοφό φαραώ.

Ο Ηρόδοτος προσθέτει εν κατακλείδι πως πιστεύει απολύτως αυτήν την εκδοχή. Η Ελένη δεν θα ήταν δυνατόν να βρίσκεται στην Τροία: αν ήταν παρούσα εκεί, αργά ή γρήγορα ο Πρίαμος και οι υπήκοοί του θα την παρέδιδαν στους Έλληνες, για να γλυτώσουν από τον πόλεμο και την καταστροφή. Ακόμη και αν δεν το έκαναν εξαρχής, θα ενέδιδαν ύστερα από λίγα χρόνια μαχών και θανατικού, λυγίζοντας από τις φοβερές απώλειες. Σιγά και μην άφηναν τα καπρίτσια του Πάρη να τους καταστρέψουν ολόκληρο το βασίλειο — δεν ήταν τόσο ανόητος ο Έκτωρ, ο διάδοχος του θρόνου, για να το επιτρέψει αυτό. Όμως οι Έλληνες δεν πίστευαν την αλήθεια των λόγων τους, και έτσι έπεσε εντέλει η Τροία, ίσως για να διαφανεί πως τα μεγάλα αδικήματα προκαλούν εξίσου μεγάλες τιμωρίες από μέρους των θεών. Με αυτήν την ηθικολογική κοινοτοπία κλείνει ο Ηρόδοτος τη μυθική νουβέλα του.

Οι μελετητές δεν έχουν πάψει να συζητούν για τις πιθανές πηγές αυτής της διήγησης, τις ομοιότητες και τις διαφορές της από τις άλλες εκδοχές του μύθου της Ελένης εν Αιγύπτω, όπως εκείνες του Στησίχορου και του Ευριπίδη. Άραγε μετέγραψε ο Ηρόδοτος μιαν ορθολογιστική μυθιστορία του Εκαταίου; Ή μήπως εμπνεύστηκε από κάποιον τοπικό κατωιταλιώτικο θρύλο που άκουσε στους Θουρίους, κατάλοιπο της παλαιάς παράδοσης που είχε γεννήσει την *Παλινωδία* του Στησίχορου; Πιο ενδιαφέρον όμως είναι το ερώτημα για τη σκοπιμότητα και το απώτερο μήνυμα αυτής της νουβέλας. Τι δηλώνει η ανασκευή της ομηρικής ιστορίας του τρωικού πολέμου για την κοσμοαντίληψη του Ηρόδοτου και τη θεωρία του περί του ιστορικού γίνεσθαι; Ήταν στ' αλήθεια ο συγγραφέας μας τόσο απλοϊκός ώστε να πιστεύει πως η Τροία αλώθηκε μόνο και μόνο εξαιτίας της ασυνεννοησίας των αντιπάλων και της δυσπιστίας των Ελλήνων; Δεν μπορούσαν οι Αχαιοί να στείλουν τον Οδυσσέα για κατασκοπία στην Τροία, όπως έκαναν τόσες φορές στον επικό κύκλο, και να εξακριβώσουν αν οι Τρώες έλεγαν την αλήθεια για την απουσία της Ελένης; Ή μάλλον γιατί δεν έπεμψαν πρεσβεία προς τον φαραώ της Αιγύπτου, η οποία θα διευθετούσε το ζήτημα εντός ολίγων μηνών; Εντέλει, πρέπει να πάρουμε στην κυριολεξία την τελική δήλωση του Ηρόδοτου για τις θεϊκές τιμωρίες των εγκλημάτων, η οποία υποβιβάζει την αιτιολογία του τρωικού πολέμου σχεδόν στο επίπεδο της διδακτικής ηθικολογίας επαρχιακού γυμνασιάρχη;

Για να διαβάσουμε τέτοιες αινιγματικές και ποτισμένες με ειρωνεία αφηγήσεις, πρέπει να έχουμε κατά νου την ιδιοτυπία της ηροδότειας τέχνης του εξιστορείν. Ο Αλικαρνασσεάς είναι πανούργος παραμυθάς, μάστορας των τεχνασμάτων, και οι διηγήσεις του συχνά υπονοούν περισσότερα από όσα αναφέρουν επί λέξει. Είναι γεμάτες υπαινικτικούς παραλληλισμούς και φορτισμένες αντιθέσεις μοτίβων, συμμετρίες και δραματικές ειρωνείες που παραπέμπουν σε βαθύτερο στρώμα αφηγηματικού νοήματος κάτω από την επιφανειακή ακολουθία των συμβάντων. Η ουσία του ηροδότειου διηγήματος βρίσκεται ακριβώς σε αυτόν τον πλούτο των υποκείμενων υποστρωμάτων, κάτω από τις λέξεις. Συμβαίνει και εδώ όπως στους δασκάλους του μαγικού ρεαλισμού, τον Μπόρχες, τον Πάβιτς, τον Σαλμάν Ρουσντί: υπάρχει η αίσθηση ότι πίσω από την ιστορία που λέγεται φανερά, κρύβεται ένας θησαυρός περαιτέρω ιστοριών — πολλοί άλλοι πιθανοί συνδυασμοί γεγονότων, άρρητα κίνητρα ή νοητές ερμηνείες των πεπωμένων των προσώπων, που όλα τους αντηχούν σαν από την εσωτερική πλευρά του κειμένου.

Στη διήγηση της Αιγυπτίας Ελένης, παρομοίως, οι δηλώσεις για την έλλειψη συνεννόησης μεταξύ Τρώων και Ελλήνων πρέπει να εκληφθούν ως υψηλή ειρωνεία. Το ίδιο ειρωνικά λειτουργούν οι κατ' επίφαση αφελείς και τάχα ορθολογιστικές εξηγήσεις του αφηγητή σχετικά με τη συλλογιστική των Τρώων, που φυσικά θα έδιναν πίσω την Ελένη αν την είχαν. Το υπόγειο, απόκρυφο νόημα φαίνεται να είναι πως οι Έλληνες σκοπίμως διάλεξαν να μην πιστέψουν τους Τρώες, ώστε να έχουν πρόσχημα να συνεχίσουν τον πόλεμο. Κατά βάθος δεν τους ενδιέφερε αν η Ελένη ήταν στην Τροία ή όχι. Ο πραγματικός στόχος τους ήταν να κυριέψουν την πόλη, και αυτός ο πόθος της κατάκτησης και του κέρδους τούς παρακίνησε να επιχειρήσουν την τρωική εκστρατεία — όχι η επιθυμία να ανακτήσουν μια γυναίκα και να εκδικηθούν την προσβολή κατά του Μενέλαου. Υπό αυτήν την ειρωνική οπτική, αναδεικνύεται το βαθύτερο νόημα της νουβέλας, που αποκαλύπτει έναν καθολικό νόμο του ιστορικού γίνεσθαι: οι πόλεμοι δεν γίνονται απλώς για την αρπαγή μιας γυναίκας· διεξάγονται πάντοτε για λόγους διαφορετικούς από εκείνους που προβάλλονται στα φανερά.

Το υπόρρητο αυτό δίδαγμα ρίχνει την ειρωνική σκιά του προς τα πίσω, πάνω στην εισαγωγή του ηροδότειου έργου, όπου αραδιάζονται οι θεωρίες των

λογίων Περσών σχετικά με τα αίτια των περσικών πολέμων. Οι Πέρσες, κατά τον Ηρόδοτο, διατείνονται ότι η όλη σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Ασίας προέκυψε από αμοιβαίες απαγωγές γυναικών: οι Φοίνικες αρχικά άρπαξαν την Ιώ, τη βασιλοπούλα του Άργους· οι Έλληνες τότε κατέπλευσαν στην Τύρο και έκλεψαν την Ευρώπη, τη θυγατέρα του Φοίνικα βασιλιά. Μετά οι Έλληνες συνέχισαν το κακό και πήραν τη Μήδεια από την Κολχίδα· σε ανταπόδοση ο Πάρις ξεμυάλισε την Ελένη, πράγμα που οδήγησε στον τρωικό πόλεμο και κατ' επέκταση σε γενικευμένη και κληρονομική έχθρα μεταξύ Ελλάδας και Ανατολής. Και πάλι ο Ηρόδοτος αντιμετωπίζει ειρωνικά αυτή τη διήγηση, τούτη τη φορά μάλιστα με ανοιχτή απόρριψη: «Δεν σκοπεύω να εξετάσω τέτοια πράγματα», γράφει, «αλλά θα ξεκινήσω με εκείνον που ξέρω αντικειμενικά πως άρχισε τις εχθροπραξίες κατά των Ελλήνων» — και παρουσιάζει τη βασιλεία του Κροίσου, που επιτέθηκε στις πόλεις της Ιωνίας με κατακτητικές διαθέσεις για να επεκτείνει την αυτοκρατορία του. Διακρίνεται εδώ η ίδια σύλληψη που υπόκειται και στη νουβέλα της Ελένης. Τα μυθεύματα της αρπαγής γυναικών συγκαλύπτουν σκοτεινότερα ιστορικά κίνητρα, όπως η πλεονεξία και η κατακτητική έφεση της εξουσίας. Λίγο-πολύ, με τις μυθοπλασίες αυτές ο Ηρόδοτος εκφράζει εποπτικά την ίδια θεωρητική στάση που θα διατυπώσει αργότερα με αναλυτική γλώσσα ο Θουκυδίδης, όταν θα διακρίνει ανάμεσα στην *ἀληθεστάτην πρόφασιν* του πολέμου και στις *ἐς τὸ φανερόν λεγομένας αἰτίας*.

*****

Ας έρθουμε πιο κοντά στην καθαυτό εξιστόρηση των περσικών πολέμων, στο δεύτερο μισό της ηροδοτείας συγγραφής. Λίγο πριν να ξεκινήσει τη μεγάλη εκστρατεία του στην Ελλάδα, ο Ξέρξης συγκαλεί συμβούλιο των αυλικών του, για να ανακοινώσει το σχέδιό του. Παίρνουν τον λόγο δύο σύμβουλοι του βασιλιά, που υποστηρίζουν αντίθετες απόψεις. Ο νεαρός Μαρδόνιος παρακινεί τον μονάρχη να προχωρήσει με την εκστρατεία και προβλέπει βέβαιη νίκη. Από την άλλη πλευρά ο ηλικιωμένος Αρτάβανος, ο θεός του Ξέρξη, αναπτύσσει τους κινδύνους της επιχείρησης, επισημαίνει τη μεγάλη ανδρεία των Ελλήνων και

συμβουλεύει τον Ξέρξη να αναθεωρήσει. Ο Ξέρξης οργίζεται, κατηγορεί τον Αρτάβανο για δειλία και εμμένει στην απόφασή του.

Η διήγηση αυτή βασίζεται, όπως έχω δείξει σε παλαιότερη μελέτη μου, σε ένα αφηγηματικό σχήμα διαδεδομένο στις παραδόσεις της Ανατολής, από τα σουμερικά έπη της τρίτης χιλιετίας π.Χ. έως τις βασιλικές μυθιστορίες του αιγυπτιακού Νέου Βασιλείου και τους ιστορικούς θρύλους της εβραϊκής Γραφής. Ο μονάρχης ετοιμάζεται να εφαρμόσει φιλόδοξο και επικίνδυνο σχέδιο, οι πιο ηλικιωμένοι σύμβουλοι τού συστήνουν αυτοσυγκράτηση, ενώ οι παράτολμοι νεότεροι αυλικό τον παροτρύνουν να δράσει. Στην ηροδότηια εκδοχή του, αυτός ο ανατολικός αφηγηματικός τύπος αναδομείται με βάση τη σοφιστική ρητορική διδασκαλία και παίρνει τη μορφή αγώνα λόγων. Η αντιπαράθεση του Μαρδόνιου και του Αρτάβανου θα μπορούσε να περιλαμβάνεται σε κάποιο εγχειρίδιο ρητορικών ασκήσεων επιχειρηματολογίας, όπως οι *Αντιλογίες* του Πρωταγόρα ή οι *Τετραλογίες* του αδικοχαμένου Αντιφώντα.

Ο αγώνας των αυλικών ακολουθείται από πιο σκοτεινή νουβέλα με υπερφυσικά στοιχεία και αίσθηση μυστηρίου. Ο Ξέρξης, παρά την αρχική ξεροκεφαλιά του, ξανασκέφτεται τις ορμήνιες του Αρτάβανου τη νύχτα· συνειδητοποιεί τότε το ριψοκίνδυνο της εκστρατείας και αλλάζει γνώμη. Μόλις όμως αποκοιμείται, βλέπει στο όνειρό του έναν πελώριο άνδρα που τον επιπλήττει για τη μεταστροφή του και τον προστάζει να διεξαγάγει τον πόλεμο. Αρχικά ο Ξέρξης δεν δίνει σημασία. Την επόμενη μέρα συγκεντρώνει ξανά την αυλή και αναγγέλλει πως η επίθεση κατά των Ελλήνων ματαιώνεται. Το βράδυ, εντούτοις, παρουσιάζεται στον ύπνο του ο ίδιος μεγαλειώδης γίγαντας και τον φοβερίζει: αν δεν αναλάβει την εκστρατεία, τον προειδοποιεί, θα χάσει παρευθύς την αίγλη και την εξουσία του. Τότε ο Ξέρξης δοκιμάζει για πρώτη φορά τη γεύση του φόβου. Καλεί τον Αρτάβανο και του εξηγεί τα καθέκαστα· τον παρακαλεί μάλιστα να πάρει ο ίδιος τη θέση του Ξέρξη το επόμενο βράδυ, να φορέσει τη βασιλική αμφίεση και να κοιμηθεί στο κρεβάτι του βασιλιά. Αν το όνειρο εμφανιστεί με τον ίδιο τρόπο και στον Αρτάβανο, τότε θα καταλάβουν πως προέρχεται από τον θεό, και θα πάρουν στα σοβαρά τις προειδοποιήσεις του. Ο Αρτάβανος προσπαθεί να αποφύγει αυτή τη μασκαράτα, μιλάει στον Ξέρξη για το μάταιο και το πλανερό των ονείρων, που είναι απλώς προεκτάσεις των

μεριμνών που έχουμε στο μυαλό μας κατά τη διάρκεια της μέρας. Όμως ο βασιλιάς επιμένει, και ο Αρτάβανος αναγκάζεται να ακολουθήσει τις εντολές του. Φοράει τα βασιλικά ενδύματα, κάθεται στον θρόνο του Ξέρξη και βλέπει πράγματι τον ίδιο πελώριο άνθρωπο στον ύπνο του, να τον απειλεί: «Εσύ λοιπόν είσαι εκείνος που αποτρέπει τον Ξέρξη από την εκστρατεία στην Ελλάδα, τάχα επειδή νοιάζεσαι για δαύτον; Δεν θα τη γλυτώσεις, ούτε τώρα ούτε αργότερα, που γυρεύεις να αποσοβήσεις το μοιραίο». Και ευθύς ο γίγαντας κάνει να κάψει τα μάτια του Αρτάβανου με πυρωμένα σίδερα, με αποτέλεσμα ο γέρος να πεταχτεί ξύπνιος από τον τρόμο. Ύστερα από αυτό, ο Αρτάβανος αφήνει κατά μέρος τις αντιρρήσεις και παροτρύνει τον Ξέρξη να κινήσει για την Ελλάδα.

Δεν αποκλείεται ο πυρήνας αυτού του επεισοδίου να προέρχεται επίσης από ανατολική, περσική παράδοση. Στις βασιλικές μυθιστορίες της Αιγύπτου και της Μέσης Ανατολής —δηλαδή τα προπαγανδιστικά κείμενα που αφηγούνται τα κατορθώματα ηγεμόνων με νοβελιστικό τρόπο και με πολλά μοτίβα του θρύλου— το όνειρο του μονάρχη πριν από κάποια μεγάλη επιχείρηση είναι πάγιο μοτίβο. Το τυπικό σχήμα τέτοιων μυθιστοριών παρουσιάζει σταθερή ακολουθία συμβάντων: ο ηγεμόνας βλέπει όνειρο που τον προτρέπει να αναλάβει κάποια φιλόδοξη επιχείρηση, λόγου χάρη πόλεμο ή εξερευνητική αποστολή ή σπουδαίο οικοδομικό έργο. Συγκαλεί το συμβούλιο των αυλικών του και τους ανακοινώνει το εγχείρημα. Οι αυλικοί συχνά εκφράζουν δισταγμούς και συμβουλεύουν περίσκεψη, άλλοτε απλώς διαδηλώνουν την πίστη τους στον βασιλέα. Ο μονάρχης ούτως ή άλλως βάζει σε εφαρμογή το θεόπνευστο σχέδιο και το φέρνει σε αίσιο πέρας. Στη διήγηση του Ηρόδοτου το τυπικό αυτό σχήμα της ανατολικής μυθιστορικής σύνθεσης έχει αντιστραφεί: το όνειρο δεν προηγείται του συμβουλίου των αυλικών αλλά ακολουθεί μετά από αυτό· και δεν έχει στόχο να εμπνεύσει εξαρχής το σχέδιο στον βασιλιά αλλά να κάμψει τους δισταγμούς που τον κατέλαβαν εκ των υστέρων, εξαιτίας της αποθαρρυντικής στάσης του επιφυλακτικού αυλικού. Όμως ο συνδυασμός καθοδηγητικού ονείρου και συμβουλίου οπωσδήποτε παραπέμπει στις αφηγηματικές δομές της ανατολικής ηγεμονικής νουβέλας.

Γιατί μεταπλάθει ο Ηρόδοτος με αυτόν τον τρόπο την περσική μυθιστορία; Ποιο είναι το νόημα του παραπάνω διηγήματος, με το μυστηριώδες όνειρο και

τη διπλή ανατροπή των προθέσεων του Ξέρξη; Ο Πέρσης βασιλιάς ήταν εξαρχής αποφασισμένος να αποτολμήσει την εκστρατεία, όπως επέβαλαν η κληρονομιά του Δαρείου, η ανάγκη τιμωρίας των ανυπότακτων Ελλήνων και η εξάπλωση της αυτοκρατορίας. Γιατί να αλλάξει γνώμη στη μέση της διήγησης, και γιατί να απαιτείται υπερφυσικό όνειρο για να τον επαναφέρει στο αρχικό του σχέδιο; Για ποιον λόγο να ενδιαφέρεται το θείο ή η όποια μεταφυσική πηγή του ονείρου να πραγματοποιηθεί ο πόλεμος κατά των Ελλήνων, που θα οδηγήσει, καθώς γνωρίζουμε, σε ήττα του Ξέρξη και μεγάλες απώλειες των Περσών; Προς τι να παρουσιαστεί έτσι ο Πέρσης βασιλιάς, σαν να μην είναι ελεύθερος να αποφασίσει, αλλά να δρα σαν όργανο ανώτερων και μυστηριωδών δυνάμεων;

Κάποιοι μελετητές διακρίνουν και εδώ την πεποίθηση του Ηρόδοτου στη θεϊκή δικαιοσύνη και τιμωρία των υπέρογκων αδικημάτων, όπως διατυπώθηκε στο φινάλε της ιστορίας της Ελένης. Οι Πέρσες βασιλείς, ήδη από την εποχή του Δαρείου, διέπραξαν ύβρη εκστρατεύοντας εναντίον της Ευρώπης, έξω από τη δικαιωματική επικράτειά τους. Υπερέβησαν τα όρια που είχε θέσει η θεία πρόνοια για τους λαούς της Ασίας, γι' αυτό έπρεπε να τιμωρηθούν. Το θείο φρόντισε λοιπόν να γίνει η εκστρατεία του Ξέρξη, για να επέλθει η τελική τιμωρία. Όπως όμως είδαμε και στην περίπτωση της νουβέλας της Ελένης, τέτοιες ηθικολογικές προσεγγίσεις της ιστορικής νομοτέλειας δεν εκφράζουν παρά μόνο κατ' επίφαση την πολύ πιο σύνθετη και υποψιασμένη θεώρηση του Ηρόδοτου γύρω από την ανθρώπινη εμπειρία.

Το επεισόδιο με τα όνειρα του Ξέρξη μυθοποιεί μάλλον μιαν άλλη κεντρική σύλληψη της ιστορικής αναγκαιότητας, η οποία θα μπορούσε να ονομαστεί «το αδιέξοδο του κακού». Στην κοσμοαντίληψη του Ηρόδοτου το κακό, ενσαρκωμένο με όρους ιστορικής εμπειρίας, ταυτίζεται με την πλεονεξία και την αχαλίνωτη αυθαιρεσία της εξουσίας, με την επεκτατική διάθεση πέρα των επιτρεπτών ορίων, με την έφεση να αποκτήσει κανείς όσα δεν του ανήκουν. Αυτό το ιστορικό κακό είναι η αιτία για όλα τα μείζονα εγκλήματα που σκιάζουν την πορεία του ανθρώπινου γένους. Κατά την ηροδότεια σκέψη, το κακό δεν είναι απλώς μεμονωμένο συμβάν και στιγμιαία εκδήλωση, αλλά μάλλον δυναμική: είναι φαινόμενο με διάρκεια, ένα είδος κύκλου που ανοίγει, διαγράφει ορισμένη πορεία και κλείνει αφού ολοκληρωθεί η τροχιά του. Και αυτός ο

κύκλος του κακού είναι αναπόδραστος: αν κάποιος κάνει την αρχή και τον εγκαινιάσει, ο κύκλος δεν σταματάει μέχρι να τελειώσει τη διαδρομή του. Το κακό αυτονομείται, τρόπον τινά, από τους ανθρώπινους ενόχους και συντελεστές του, επιδεικνύει δική του βούληση και ένστικτο αυτοσυντήρησης και συνεχίζει αυτοβούλως τη δράση του μέχρι την κορύφωση και το αναπόφευκτο τέλος. Για την ηρωδότηα αντίληψη της Ιστορίας, το κακό δεν έχει εξόδους κινδύνου. Αν το ξεκινήσεις, δεν μπορείς να πια να το ανακόψεις, δεν γίνεται να το αναστρέψεις, δεν έχεις καν την ελευθερία να ξεφύγεις από τον δρόμο του. Όποιος εισέρχεται στην επικράτεια του ιστορικού κακού, αφήνει απ' έξω κάθε ελπίδα.

Αυτή είναι η περίπτωση του Ξέρξη στη βασιλική μυθιστορία που προτάσσεται της εκστρατείας του. Από τη στιγμή που ο Πέρσης μονάρχης σχεδίασε τον πόλεμο κατά της Ελλάδας, από την ώρα που συνέλαβε το σχέδιο να ζέψει τον Ελλήσποντο και να περάσει τα νόμιμα όρια της αυτοκρατορίας του, ο κύκλος του κακού έχει ανοίξει και πρέπει να ακολουθήσει τη νομοτελειακή διαδρομή του. Ο βασιλιάς έκανε το μοιραίο σφάλμα, και τόσο ο ίδιος όσο και ο λαός του πρέπει να υποφέρουν. Γι' αυτό ο Ξέρξης δεν είναι ελεύθερος να αλλάξει γνώμη. Ξεκίνησε με δική του πρωτοβουλία την επέλαση της πλεονεξίας και δεν μπορεί πια να την σταματήσει υστερογενώς. Ο μεγαλειώδης γίγαντας του ονείρου είναι στην ουσία η προσωποποίηση της ιστορικής αυτής ανάγκης, της αναπόδραστης νομοτέλειας του κακού. Όταν ο Ξέρξης και ο Αρτάβανος θα πεισθούν, με τα απλοϊκά μασκαρέματά τους, ότι το όνειρο έχει υπερβατική προέλευση και ισχύ, η ανθρώπινη τύφλωση θα τους κάνει να πιστέψουν πως η θεία δύναμη που το απέστειλε είναι ευνοϊκή προς τους Πέρσες: θα φανταστούν ότι η εκστρατεία είναι επιταγή του θεού για να οδηγήσει την περσική αυτοκρατορία στον θρίαμβο και τους Έλληνες στον όλεθρο· και έτσι θα ριχτούν στον πόλεμο με πλανεμένη αυτοπεποίθηση. Κατά βάθος, πάντως, η εμπειρία που βιώνει εδώ ο Πέρσης δεσπότης είναι η αδυναμία διαφυγής από το κακό που ο ίδιος τροχοδρόμησε, έστω και μόνο με τις σκέψεις και τα λόγια του.

Την ερμηνεία αυτή την επιβεβαιώνουν άλλες ανάλογες διηγήσεις της ηρωδότηας συγγραφής. Χαρακτηριστική είναι η μικρή ιστορία του Γλαύκου του Σπαρτιάτη, την οποία διηγείται ο βασιλιάς της Σπάρτης Λεωτυχίδης κατά τις διαπραγματεύσεις με τους Αθηναίους. Ο Γλαύκος ήταν διάσημος στον ελληνικό

κόσμο για τη δικαιοσύνη του. Γι' αυτό κάποιος πλούσιος Μιλήσιος, που ανησυχούσε για την ασφάλεια της περιουσίας του στην κατεχόμενη Ιωνία, ρευστοποίησε τα κτήματά του και άφησε τα χρήματα ως παρακαταθήκη στον Γλαύκο, στη Σπάρτη, για φύλαξη. Χρόνια αργότερα, οι γιοι του καταθέτη παρουσιάστηκαν και ζήτησαν την κληρονομιά τους. Ο Γλαύκος, φερόμενος πονηρά, έκανε πως δεν θυμόταν και ζήτησε προθεσμία τεσσάρων μηνών για να εξετάσει τα προσωπικά του αρχεία και να εξακριβώσει αν είχε τωόντι παραλάβει κάποτε τα χρήματα. Στο μεταξύ έφυγε για τους Δελφούς και γύρεψε χρησμό από το μαντείο αν θα μπορούσε να σφετεριστεί την περιουσία του Μιλήσιου και να πάρει ψεύτικο όρκο πως τάχα δεν την είχε στη φύλαξή του. Η Πυθία τού αποκρίθηκε ότι θα μπορούσε όντως να κερδίσει πολλά με την ψευδορκία· όμως οι συνέπειες του ψεύτικου όρκου θα εκδηλωθούν αργότερα και θα ξεκληρίσουν όλη τη γενιά του. Ο Γλαύκος φοβήθηκε, μετάνιωσε και ζήτησε συγγνώμη από τον θεό, μάλιστα επέστρεψε τα χρήματα στους νόμιμους κατόχους τους. Η Πυθία ωστόσο του αποκάλυψε ότι το να ρωτήσεις τον θεό για κάτι ισοδυναμεί με το να το πράξεις· η πρόθεση του κακού και η υλοποίησή του δεν διαφέρουν στα μάτια της θείας πρόνοιας. Και πράγματι, η γενιά του Γλαύκου έσβησε. Λίγες δεκαετίες αργότερα, δεν υπήρχε πια ούτε ένας απόγονός του στη Σπάρτη. Ο Γλαύκος δοκιμάζει, στο επίπεδο της ατομικής μοίρας, την ίδια εμπειρία με τον Ξέρξη. Αρκεί που συνέλαβε τη σκέψη του κακού, του σφετερισμού των αλλοτρίων, και γύρεψε να την κυρώσει ενώπιον του θεού: αυτό από μόνο του ανοίγει τον φαύλο κύκλο από τον οποίον δεν υπάρχει διαφυγή. Η κατοπινή μεταμέλειά του δεν τον σώζει, διότι δεν μπορείς να κρυφτείς από το κακό, αφ' ης στιγμής το ξαμόλησες στον κόσμο.

Ανάλογο είναι το πικρό βίωμα ενός άλλου Πέρση μονάρχη, του Καμβύση, ο οποίος φοβόταν μήπως ο αδελφός του ο Σμέρδης συνωμοτήσει και σφετεριστεί τον θρόνο, όσο ο ίδιος ο Καμβύσης έλειπε σε εκστρατεία στην Αίγυπτο. Γι' αυτό ο Καμβύσης έβαλε να σκοτώσουν τον αδερφό του κρυφά, δίχως να μάθει κανείς τίποτε. Αργότερα, ο Καμβύσης παραφρόνησε και παράδερνε μες στην τρέλα, διαπράττοντας τρομερά ανομήματα. Τότε κάποιος δόλιος μάγος υποδύθηκε τον Σμέρδι, έκανε ανταρσία και κατέλαβε την εξουσία στην Περσία, δήθεν ως νόμιμος διάδοχος του παράφρονα μονάρχη. Ο Καμβύσης ξεκίνησε να γυρίσει

στην Περσία για να καταπνίξει την επανάσταση, τραυματίστηκε όμως από ατύχημα και έπαθε γάγγραινα. Σε αυτό το σημείο, στο τέρμα της ζωής του βασιλιά, έρχεται το σαρκαστικό αποκορύφωμα της πορείας του προς τα βάθη του κακού. Ο ετοιμοθάνατος Καμβύσης ανακτά τα λογικά του στο νεκροκρέβατό του και κάνει ύστατη προσπάθεια να επανορθώσει, να αποκαταστήσει την αλήθεια. Μαζεύει γύρω του τους Πέρσες αξιωματικούς του στρατεύματός του και τους αποκαλύπτει με συντριβή τα πραγματικά γεγονότα γύρω από τον φόνο του Σμέρδι. Τους εξορκίζει να μην αφήσουν τη βασιλεία στα χέρια του σφετεριστή απατεώνα και να σώσουν την Περσία. Όμως οι αξιωματικοί δεν τον πιστεύουν: θαρρούν πως ο Καμβύσης τούς λέει ψέματα, επειδή μισεί τον Σμέρδι και θέλει να τους στρέψει εναντίον του.

Αναδεικνύεται έτσι και πάλι το αναπόδραστο του κακού. Όποιος έγινε στη ζωή του όργανο του ψεύδους, δεν μπορεί να ξαναγυρίσει στην αλήθεια. Ακόμη και αν πει απερίφραστα τα πράγματα ως έχουν, θα θεωρηθεί ψεύτης. Ο Καμβύσης πέρασε μια για πάντα στη σκοτεινή πλευρά, από όπου δεν υπάρχει διαφυγή. Το ψέμα που ο ίδιος γέννησε τον κυρίεψε ολόκληρο, όπως η γάγγραινα το κορμί του. Το κακό είναι θηρίο ανεξέλεγκτο, δεν γνωρίζει αφέντη, δεν υπακούει κανέναν. Αν ανοίξεις έστω και λίγο το κλουβί του, ίσα-ίσα για να το κρυφοκοιτάξεις, θα ξεχυθεί στον κόσμο και θα αλωνίσει δίχως σταματημό, μέχρι να εξαντληθεί η δύναμή του. Εντέλει θα παρασύρει στον χαμό και εκείνον που το λευτέρωσε, ή έστω τα πρόσωπα του περιβάλλοντός του. Οι περιπτώσεις του Χίτλερ, του Σαντάμ Χουσεΐν, του Καντάφι και των αναρίθμητων θυμάτων τους σίγουρα δεν θα είναι οι στερνές εκδηλώσεις αυτής της κοσμοϊστορικής αρχής.

*****

Στα λόγια του Αρτάβανου, όσο ακόμη πασχίζει να φρονιμέψει τον απόκοτο Ξέρξη, απαντά μια σημαδιακή εικόνα που συμπυκνώνει το απόσταγμα της αντίληψης του Ηρόδοτου για τον κόσμο και την ανθρώπινη εμπειρία. Καθώς σημειώνει ο γέρο-σύμβουλος, ο θεός ρίχνει τους κεραυνούς του πάνω στα δέντρα που είναι ψηλότερα από τα άλλα και ξεχωρίζουν· το θείο αποκεφαλίζει όσα υπερέχουν, *φιλέει γάρ ό θεός τὰ υπερέχοντα πάντα κολούειν*. Η ίδια κατά

βάση εικονοποιία συνέχει ένα πολύ διδακτικό ανέκδοτο, που είναι τοποθετημένο στο πέμπτο βιβλίο, στο κέντρο της συγγραφής του Ηρόδοτου, σαν πυρήνας του αφηγηματικού του κόσμου. Πρόκειται για την ιστορία δύο τυράννων. Ο Περίανδρος, ο τύραννος της Κορίνθου, στέλνει κήρυκα στον Μιλήσιο ομόλογό του, τον Θρασύβουλο, και ζητάει συμβουλές: τι να κάνει για να εδραιώσει με ασφάλεια την εξουσία του στην πόλη; Αντί για άλλη απόκριση, ο Θρασύβουλος πηγαίνει τον κήρυκα σε ένα χωράφι, έξω στην ύπαιθρο. Εκεί ο τύραννος περπατάει ανάμεσα στα σπαρτά, και όποτε βλέπει κάποιο στάχυ που υπερέχει από τα άλλα, του κόβει την κορυφή και το ρίχνει στο έδαφος. Ο απεσταλμένος του Περίανδρου δεν καταλαβαίνει το παραμικρό. Όταν όμως επιστρέφει στην Κόρινθο και περιγράφει το περιστατικό στον αφέντη του, ο Κορίνθιος τύραννος αποκρυπτογραφεί αμέσως το κρυμμένο μήνυμα: αν θέλει να φυλάξει την τυραννία του αλώβητη, πρέπει να εξολοθρεύει τους πιο διακεκριμένους πολίτες.

Το γνωμικό του Αρτάβανου και η παραβολή του Θρασύβουλου βασίζονται στην ίδια μεταφορά. Τα φυτά ή δέντρα που ορθώνονται ψηλότερα από τα υπόλοιπα συμβολίζουν και στα δύο επεισόδια τους σπουδαίους ανθρώπους, οι οποίοι υπερέχουν σε δύναμη, πλούτο και αίγλη. Αυτοί γίνονται στόχος, ένεκεν της επιφανούς κατάστασής τους, και καταστρέφονται. Ο Ηρόδοτος μάλιστα μεταχειρίζεται τις ίδιες λέξεις-κλειδιά και στις δύο περιπτώσεις: *υπερέχοντα, κολούειν*. Όμως στον λόγο του Αρτάβανου καταστροφέας των μεγάλων ανδρών είναι ο θεός, ενώ στην αλληγορία του Θρασύβουλου ο τύραννος.

Χάρη σε αυτήν την αντιστοιχία, οι δύο διηγήσεις ενώνονται και αλληλοσυμπληρώνονται σαν τα κομμάτια ενός παζλ, αποκαλύπτοντας από κοινού τη συνολική θεωρία του Ηρόδοτου για τα ανθρώπινα. Ο θεός κυβερνάει τον κόσμο σαν τύραννος. Η δομή του σύμπαντος δεν είναι δημοκρατική αλλά δεσποτική· η αυθαιρεσία, η τυραννία είναι γραμμένες στους νόμους της φύσης. Και αντίστροφα, η μεγάλη ύβρη του τυράννου είναι ότι προσπαθεί να απομιμηθεί τον θεό: νομίζει πως είναι ένας μικρός θεός μέσα στην πόλη του και πως δικαιούται να υποτάξει τους συνανθρώπους του με την αυθεντία συμπαντικής δύναμης. Η ανθρώπινη εξουσία φιλοδοξεί να λειτουργήσει σαν μικρογραφία της θεϊκής τάξης του κόσμου· επειδή όμως η εγκόσμια εξουσία είναι δημιούργημα των ανθρώπων, υπόκειται και η ίδια στην απαρέγκλιτη θεία

νομοτέλεια την οποία πασχίζει να αναπαραγάγει. Αυτός ο κύκλος ορίζει την πορεία της ανθρωπότητας κατά την ηροδότεια κοσμοαντίληψη.

*****

Πολλές άλλες διηγήσεις του Ηρόδοτου λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο, ως παραβολές που αισθητοποιούν νόμους του ιστορικού γίνεσθαι και βασικές αρχές της ανθρώπινης εμπειρίας. Οι μεγάλοι σοφιστές της Αθήνας, που καλλιέργησαν συστηματικά αυτό το είδος φιλοσοφικής μυθοπλασίας, εκμεταλλεύτηκαν κυρίως τα υλικά της μυθικής παράδοσης, της λαϊκής διδακτικής αφήγησης και της αισωπικής αλληγορίας. Ο Ηρόδοτος επεξέτεινε την ίδια μέθοδο στο πολύχρωμο και ανεξάντλητο ρεπερτόριο των ιστορικών θρύλων, όπως ταίριαζε στο κεντρικό μέλημα της συγγραφής του, τη διερεύνηση της ανθρωπολογικής πραγματικότητας μέσα στον ιστορικό χρόνο. Εκεί που ο Πρωταγόρας, ο Πρόδικος και ο Ιππίας μετέπλαθαν γνωστά μυθικά επεισόδια με θεούς και ήρωες ή κατασκεύαζαν σχηματικές αναμετρήσεις ανάμεσα σε αφαιρετικές προσωποποιήσεις ιδεών, ο Ηρόδοτος στήνει σύνθετες και συναρπαστικές πλοκές γύρω από ιστορικά πρόσωπα, ηγεμόνες, άρχοντες και σοφούς των ελληνικών πόλεων και των βασιλείων της Ανατολής.

Η τακτική είναι ουσιωδώς η ίδια: τα μέσα της μυθοποιίας ζεύονται στο άρμα της σκέψης, η αφήγηση γίνεται ιδεόγραμμα που εκφράζει με εποπτικό τρόπο ανθρωπολογικές συλλήψεις ή κοσμολογικές ιδέες. Όμως ο Ηρόδοτος συνδύασε αυτήν την πνευματοποίηση της αφηγηματικής τέχνης με θαυμαστή ποικιλία στη διάπλαση των χαρακτήρων και στη διάρθρωση της δράσης, χωρίς να ξεπέσει στη σχηματική και άνευρη προσωποποιία από την οποία πάσχουν πολλές φορές τα διηγήματα των σοφιστών. Αυτό ήταν το μεγάλο κατόρθωμά του στα χρονικά της φιλοσοφικής μυθοπλασίας. Ο Ηρόδοτος πέτυχε να δημιουργήσει διηγήματα που ζευγαρώνουν τη στοχαστική συμπύκνωση των ιδεών με την αφηγηματική μαγεία, και όταν διαβάζουμε τις διδακτικές ιστορικές παραβολές του, δοκιμάζουμε την προσήλωση και τον συνεπαρμό που μας χαρίζουν άλλως οι πλέον συναρπαστικές ιστορίες μυστηρίου ή τα θαυμαστά παραμύθια. Οι προσωκρατικοί και οι σοφιστές, σαν τον Βολταίρο ή τον Σαρτρ

αργότερα, ήταν πρωτίστως διανοούμενοι που διέκριναν στην τέχνη της αφήγησης ένα πρόσφορο μέσο για να διατυπώσουν παραστατικά τις ιδέες τους. Ο Ηρόδοτος, όπως στον καιρό μας ο Μπόρχες ή ο Κ. Σ. Λιούις, εκκινούσε από την αντίθετη αφετηρία: ήταν πάνω από όλα ένας αφηγητής που συνειδητοποίησε τις καταπληκτικές δυνατότητες της τέχνης του προκειμένου για την έκφραση καθολικών πνευματικών συλλήψεων. Ανάμεσα σε αυτούς τους δύο τύπους γραφής, ανάμεσα στον στοχαστή που δοκιμάζει τον πειρασμό της αφήγησης και στον παραμυθά που ανακαλύπτει το δαιμόνιο της σκέψης, βλασταίνει και θα ανθίζει πάντα το φιλοσοφικό διήγημα.